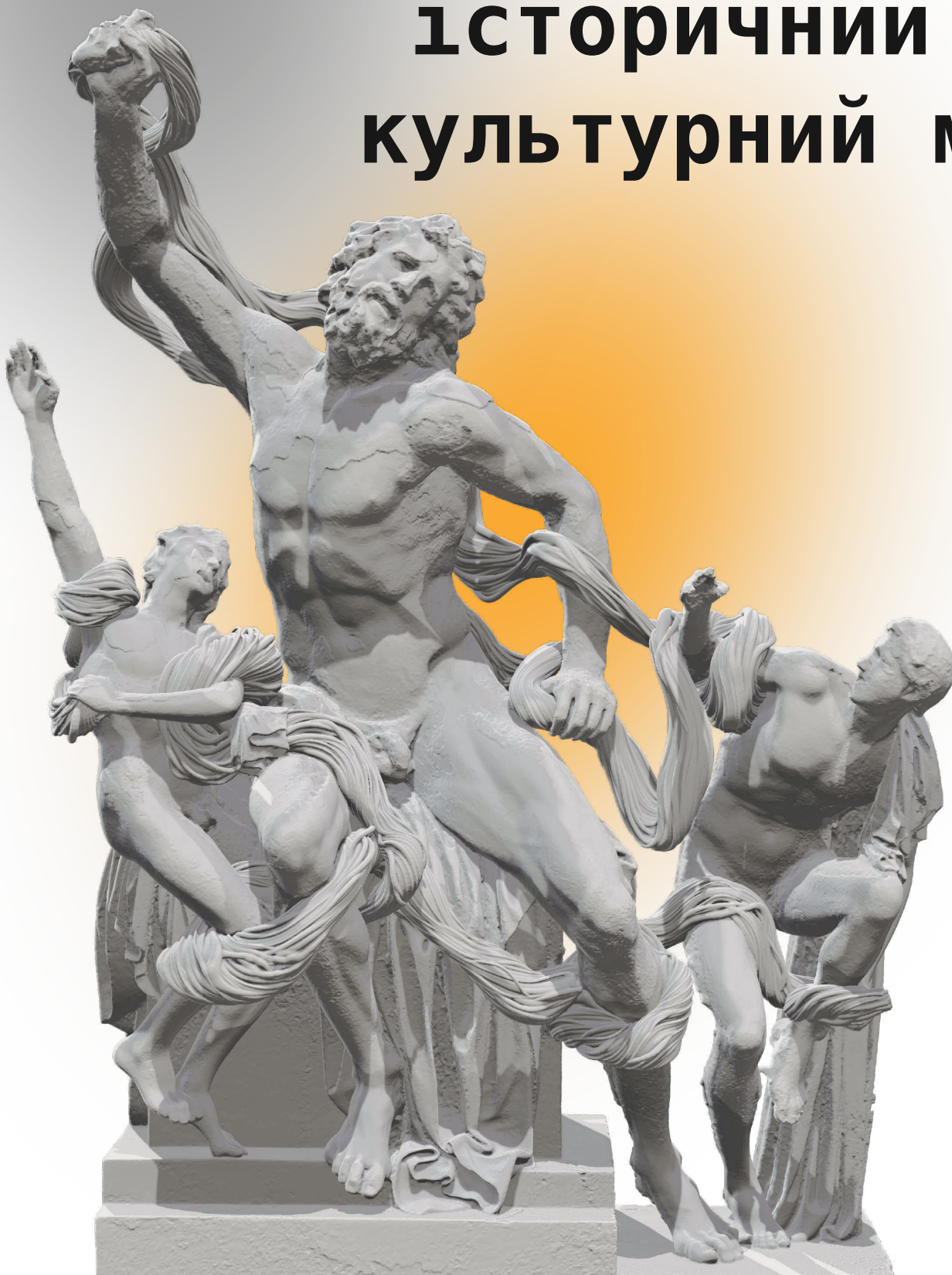

Одеський історичний та культурний мiф

Одеський історичний та культурний міф

Звіт підготовано робочою групою О.Бабиш, О.Довгополова у 2023 році на замовлення ГО “Піксельовані Реальності” у партнерстві з Департаментом культури, міжнародного співробітництва та європейської інтеграції Одеської міської ради в рамках проєкту “Підтримка реалізації Стратегії культурного розвитку Одеси”, фінансується ЄС в рамках проєкту EU4Culture.

Зміст

ПЕРЕДМОВА	3
ПРОБЛЕМИ ОДЕСЬКОГО МІФУ	4
ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «МІФУ» ТА ЙОГО ЦІННІСТЬ.....	10
СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ «ОДЕСЬКОГО МІФУ» У РІЗНИХ ВИМІРАХ	13
РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ФЕНОМЕНУ ОДЕСИ В КУЛЬТУРНИХ ПРОДУКТАХ РІЗНОГО РІВНЯ.....	15
ФОКУС ВИЗНАЧЕННЯ ОДЕСЬКОГО МІФУ В НОМІНАЦІЙНОМУ ДОСЬЄ ЮНЕСКО.....	27
ВПЛИВ ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ РФ ПРОТИ УКРАЇНИ НА ТРАНСФОРМАЦІЮ ОДЕСЬКОГО МІФУ.....	29
НАПРЯМКИ ТРАНСФОРМАЦІЇ РЕГІОНАЛЬНОГО МІФУ	33
ЩО МИ БАЧИМО В МАЙБУТНЬОМУ	34
МОЖЛИВІ МАЙДАНЧИКИ ТРАНСФОРМАЦІЇ МІФУ ОДЕСИ	37

Передмова

У часи війни культура є найважливішим інструментом соціальної єдності (після ЗСУ). Вона дає людям зміст життя на противагу виживанню та допомагає протистояти російській пропаганді, яка намагається привласнити собі Одесу та її культуру.

Міста набувають все більшого змісту як осередки самобутнього набору можливостей, що конкурують між собою як життєві середовища не на рівні регіонів чи країн, а глобально. Ми маємо відповісти собі на питання, чому Одесу мають вибирати, нарівні зі Львовом, Міланом, Берліном або Нью-Йорком.

Великою перевагою для жителів є чинний історико-культурний міф міста, багатшаровий, відомий в багатьох куточках світу та привабливий. Дослідження історичного та культурного міфу Одеси забезпечує розуміння джерел уявлень про місто, створює потенціал для підсилення цінностей, які відповідають сучасним викликам.

Жителям міста буде цікаво дізнатися, скільки є міфів про Одесу, звідки вони взялись та як трансформувались із часом. Розвідка міфу складалася з двох частин — соціологічного дослідження міфів закріплених у свідомості жителів, та критичного аналізу історії та багатшаровості міського міфу. Дослідники різними інструментами намагалися промацати, що змінюється в уявленнях одеситів про власне місто під час повномасштабного вторгнення, як міф працює на нас та чим заважає. Аналіз міфу дозволяє чіткіше бачити реальність.

Проблеми одеського міфу

Так званий «одеський міф» є потужним фактором бачення Одеси як самими одеситами, так і мешканцями України та світу. Одеса є українським містом з дуже потужним міфом (про що йдеться далі), що створює як фактори привабливості, так і стереотипи, з якими важко боротись. Коли йдеться про перезавантаження міфу, маємо чітко визначити проблеми, які пов'язані з одеським міфом як всередині Одеси, так і зовні (як в Україні, так і у світі).

Чим обумовлені проблеми з зовнішнім баченням Одеси?

Образ Одеси поза межами України складався протягом двох століть та містить декілька рівнів. Перший – це культурна пам'ять та використання образу Одеси в художній літературі та кіно, а також образ міста, який винесли численні мігранти від часів Російської імперії та Радянського Союзу до пострадянського періоду. Декілька хвиль міграцій винесли достатньо різні образи міста, які циркулюють у світовому просторі. Чому це проблема?

Для тих, хто виїжджав з Одеси (не обов'язково одеситів) після революції 1917, після Другої світової війни, на початку 70-х або в добу Перебудови, Одеса є російськомовним містом, яке пов'язане виключно з російською культурою, і при цьому має флер багатомовного, багатонаціонального міста. Популярність перекладених багатьма мовами «Одеських оповідань» Бабеля створює негативний ефект для функціонування одеського міфу в цілому: маргінальний район Одеси заступає тут місце всього міста, створюючи перекошений образ. Це створює проблему в інтерпретації ролі Одеси у війні росії проти України, створюючи передумови виправдання прагнення росії «повернути» собі Одесу. В очах багатьох дослідників Одеса як українське місто виявляється чимось дивним. Пошлемося в цьому контексті на міркування українського історика Михайла Гаухмана щодо книги Чарльза Кінга «Одеса: велич та смерть міста мрій»: *“В книжці йдеться саме про дух Одеси, і смерть цього духу. Адже сучасна – українська Одеса – в очах Автора – позбавлена своєї історичної аури, яка перенеслася на інше далеке узбережжя – на Брайтон-Біч»*. Отже, для одного з авторитетних дослідників феномену Одеси місто згасло після більшовицької революції та його рештки перетекли на американський континент. Дослідник не зміг побачити дух міста в сучасній Одесі. Завданням Одеси є зокрема демонстрація назовні помилковості подібного погляду та необхідності вивчати «дух міста» за дещо іншими характеристиками, ніж ті, які бачить Кінг. Перезавантаження міфу Одеси сприятиме підвищенню ступеня опірності України на міжнародному рівні.

На рівні України проблема одеського міфу полягає в тому, що Одесу сприймають переважно в контексті російськомовності та нібито очевидної проросійськості. Популярна в Україні декілька років тому метафора «двох Україн», численні заяви лідера сусідньої держави про природність «повернення» Одеси до росії, наявність в Одесі пам'ятників російським діячам, а також базова невидимість одеської регіональної історії на тлі української національної історії створювали підґрунтя для бачення Одеси як проросійського міста. Факт того, що Одеса фактично зупинила «русскую весну» у 2014 році, не знаходить відгуку в українському наративі та залишається невидимим. Перезавантаження міфу Одеси в цьому контексті сприятиме єдності України, створенню наративу різної, але сильної та готової опиратися спільному ворогові країни. Подолання внутрішніх стереотипів необхідне в ситуації війни.

Одеса – місто з достатньо потужним «зовнішнім» образом. Крім того, якщо дивитись у загальноукраїнській перспективі, це дуже проблемне місто в багатьох контекстах. Дозволимо собі послатися на міркування Ярослава Грицака, який визначає Одесу всередині України як *«такий маленький субрегіон»* і при цьому зауважує: *«Він окремих, його не вдається включити в інші регіони»*. Важливою є думка цього дослідника про стратегічну важливість Одеси як регіону для буття України в цілому: *«Одеса, на мою думку, надалі залишається найбільш проблематичним і найважливішим містом України. Моя теза: якщо ми хочемо змін в Україні, мусимо дуже сильно працювати з Одесою»*. Текст, у якому містяться ці слова, називається *«Одна? Дві? Двадцять дві?»* та присвячений проблемі української ідентичності, багатшаровість якої багато дослідників сприймають як проблему, а Грицак пропонує натомість бачити її як ресурс.

Всередині Одеси існує туристично затребуваний *міф* про багатокультурне та багатонаціональне місто, в якому стосунки між людьми базуються на комерційній вигоді, що стає підґрунтям для базової толерантності (одесити завжди домовляться та не будуть конфліктувати), культі локальної спільноти на кшталт одеського двору (або комунальної квартири), любові до домашньої смачної їжі та відчутті власної відокремленості від будь-якої держави. Частиною цього міфу є замилювання кримінальним флером та «бабелівською» атмосферою (чи *колоритом*).

Проблема такого бачення Одеси полягає в укоріненні базової провінційності (на відміну від космополітичної відкритості, яка є природною для Одеси), місцевого шовінізму, самозакоханості (як результат цього – відмова бачити якісь проблеми та звинувачення будь-кого, хто говорить про

проблеми, в «неодеськості»). Образом Одеси в цьому фреймі стає комунальна кухня, Привоз, «одеська мова» та уявлення про фантомну «одеську національність». Багатокультурність міста вироджується в розповіді про предків різних національностей та «одеську мову», в якій нібито видно вплив різних народів.

Ми можемо констатувати наявність збою в розвитку «одеського міфу» в другій половині 20 століття через перетворення Одеси на одномовне радянське місто без можливості розвивати приватні ініціативи (приватні ініціативи розвивалися тут всупереч радянським законам). Радянські політичні репресії, Голокост та післявоєнний радянський державний антисемітизм позбавили Одесу реальної багатонаціональності та багатомовності. Зусилля радянської влади були спрямовані на викорінення з одеського наративу української лінії, яка базово присутня навіть на рівні історичного фольклору (перша пісня, записана в Одесі – це пісня саме українською мовою). Русифікація була проведена настільки успішно, що навіть процеси «коренізації» чи розвиток української кіноіндустрії, очевидні для Одеси 20-х років 20 століття, є радикально витисненими з міського наративу.

Декілька десятків років такого існування утвердило масу людей, в тому числі одеситів, що така ситуація є *нормальною*. Ми можемо констатувати, що це якраз викривлена форма образу Одеси, яка використовує деякі конструкти як карго-культ. Випадіння з міфу Одеси будь-яких згадок про *інноваційність та антиімперськість* Одеси є свідченням успішності зусиль *русифікації та провінціалізації* Одеси.

Коли йдеться про одеський міф, згадуються переважно літературні персонажі, а не реальні історичні діячі (це констатує, зокрема, американський дослідник Чарльз Кінг). І серед таких персонажів в першу чергу бачимо авантюристів з кримінальним бекграундом від Остапа Бендера до Бені Кріка. Пересічний українець про Одесу знає скоріш через псевдоєврейські анекдоти та фрази з оповідань Бабеля.

При цьому реальні одеські інновації (винайдення кіноапарата одеським інженером Тимченко ще до братів Люм'єрів, наприклад) чи досягнення високої культури (класична музика) губляться в розповідях про комунальну кухню чи гостинний двір. В цій оптиці неможливо пояснити традиції системного одеського меценатства, завдяки якому з'явилися, наприклад, безплатна для всіх одеситів станція швидкої допомоги (перша в російській імперії), публічна бібліотека, археологічний музей чи навіть оперний театр. Незрозуміло з позиції сучасного міфу, як за чверть століття на початку 19 століття Одеса

перетворилася з невеликого поселення на четверте за розміром місто російської імперії.

Серйозною проблемою сили одеського міфу в цьому контексті є звинувачення людей ззовні, або «понаїхавших», у всіх проблемах міста. Це створює небезпечні передумови локального капсулювання, ворожості до всього зовнішнього, нігілізму та політичної байдужості. Це є базовим запереченням образу космополітичної Одеси (який є в фокусі академічних досліджень останніх років). Поняття космополітичності не використовується в розмові про Одесу (максимально ми бачимо міфічну багатонаціональність). Одесити щиро пишаються своєю відкритістю та гостинністю, при цьому плекаючи інфантильне переконання в тому, що між одеситами не може статися конфлікту.

Прекрасний нібито міф про «одеську толерантність» створює підстави для того, щоб будь-який конфлікт пояснити саме втручанням «понаїхавших». Так, після трагічних подій 2 травня 2014 року представники різних сторін протистояння стандартно звинувачували супротивника в тому, що «з іншого боку» не одесити. Цей інфантилізм є дуже небезпечним, особливо в умовах наявності потужної пропагандистської роботи з боку росії. Впевненість в тому, що «справжні» одесити завжди можуть домовитись, ігнорує факт періодичних спалахів насильства всередині міста (протягом 19-20 століть в Одесі зафіксовано декілька погромів). Це очікувана реальність торговельного багатонаціонального міста, тому ігнорувати історичні факти та перекладати провину за конфлікти виключно на зовнішніх акторів є небезпечним саме для розвитку Одеси.

Результати соціологічних досліджень демонструють, що одесити воліють послуговуватись звичними культурними кліше (велич російської культури, небажання позбавлятися монументів «батьків засновників» через небажання бути схожими на більшовиків, «природність» російської мови в Одесі тощо) при чіткому відторгненні держави-агресора. Це створює парадоксальну ситуацію, в якій проукраїнські одесити можуть послуговуватись стереотипними культурними штампами, що зчитуються на рівні України як антиукраїнські. Проблема в такому випадку полягає в необхідності внесення в публічне поле нових привабливих наративів, які створили б нову риторичну Одесу як українського міста та знизили б риторичну розгубленість одеситів.

Окрім подолання негативних наслідків псевдобабелівського міфу, ми маємо розуміти, задля чого розвивати перезавантажений одеський міф в позитивному напрямку. Ми бачимо продуктивність існування міфу, бо це

створює привабливість міста для відвідування та для життя в ньому – в першу чергу міф має працювати для одеситів та створення відчуття готовності жити в місті та робити для нього щось важливе.

Не спростування, а розвиток міфу та акцентування напівзабутих чи забутих сторінок міфу має сприяти бажанню одеситів включатися в роботу по розбудові та розвитку міста. Базовий локальний патріотизм є підставою для продуктивного розвитку будь-якого міста, а крім того, створює підстави для туристичної привабливості. В місті, мешканці якого готові та вміють «влюбляти» у своє місто, турист відчуває себе комфортно та отримує бажання приїхати сюди ще раз.

Проблема туристичної привабливості Одеси також великою мірою залежить від розвитку та перезавантаження міського міфу. Наразі Одеса є привабливою скоріш як «місто з морем» (за відсутності через російську агресію інших можливостей відпочинку на морі) та з дешевими сексуальними послугами (Таїланд «для бідних»). Для розвитку міста це один з найгірших сценаріїв туристичної привабливості, який створює можливості для існування міста виключно в літній сезон, що в довоєнні часи тривав від двох до п'яти місяців. Навіть привабливий для загальноукраїнського відвідувача одеський кінофестиваль проводиться влітку, бо саме в цей час в Одесу «все одно їдуть». Небезпечним з нашої точки зору є й те, що самі одесити переважно бачать власне місто в подібному фреймі та не сприймають ідею візії Одеси як міста високої культури. Відсутність в Одесі книжкових магазинів української мережі «Книгарня Є» стає візуальним підтвердженням подібного капсульованого провінційного бачення свого міста.

Розуміння необхідності розширення туристичного сезону за межі «купального» вже змушує діячів одеської культури шукати способів створювати привабливість в умовно нетуристичний сезон через запуск культурних подій великого масштабу. Музичні фестивалі на кшталт «Одеса-класікс» роблять зусилля щодо актуалізації шарів одеського міфу, які сьогодні в силу різних обставин залишаються в тіні, та щодо розширення сезону.

Окрім туристичної привабливості, необхідно створювати образ міста, зручного для життя. Одеса може стати магнітом для working class не тільки як місце відпочинку, а й місце життя. Образ «міста підприємців», пропрацьований в номінаційному досьє щодо включення Одеси в список Світової спадщини ЮНЕСКО, може створювати підґрунтя для подібного роду привабливості. При цьому важливо розуміти, що окрім образу «міста підприємців» в Україні існує сталий стереотип «одеського підрядника»

(людини, яка не дотримується дедлайнів та знаходить не способи вирішення поставлених завдань, а аргументи, якими можна пояснити, чому робота не зроблена). Тому важливо, щоб робота щодо перезавантаження міфу велася паралельно зі зміною соціально-економічного середовища в місті.

Перезавантаження міського міфу в цьому контексті стає елементом боротьби за людський ресурс. Українці мають хотіти їхати в Одесу як відпочивати, так і жити, і працювати.

Для післявоєнної відбудови Одеси як одного з українських міст важливо створити умови для запрошення нових мешканців. Нинішній одеський міф містить як ресурс для такого запрошення, так і перешкоди. Одеса завжди була містом переселенців, в якому більшість мешканців не є корінними. Після війни саме цей момент може створювати привабливість відсутністю «скляної стелі» для приїжджих. Ще в текстах І. Бабеля чи В. Жаботинського ми знаходимо міркування про потенціал асиміляції, який створює Одеса. Хто б не приїхав до Одеси жити, місто «перемелює» його/її. Сьогоднішнє завдання полягає в тому, щоб використати цей потенціал асиміляції, змінивши саме асиміляційний фрейм (позбавивши Одесу іміджу російського міста, який не є базовим для неї).

Визначення поняття «міфу» та його цінність

Місто, як правило, породжує не тільки власну історію, але й міфи, що оформлюють міську ідентифікацію та створюють певні емоційно-сенсові образи міста ззовні. Париж як місто кохання, Нью-Йорк як всесвітній melting pot. Інколи міфологія є настільки потужною, що місцеві жителі її ненавидять, бо людина ззовні ніколи не побачить справжнього міста та буде шукати виключно знайомих образів. Саме до таких міст, зовнішня міфологія яких є потужнішою за меседж самого міста, належить Одеса.

Звісно, коли реальність не відповідає міфологічному очікуванню, зміст міфу не може відтворюватись та набувати нових рис, він поступово втрачає елементи або механізми їх інтерпретації, що вже не є релевантними для сучасного світу. Міф поступово створює «осад», який продовжує функціонувати в просторі культури та живе самотійним життям.

Міф в даному тексті розуміється як зв'язана розповідь про сутність певного феномену, що дозволяє з'єднати різні її елементи таким чином, щоб вони посиляли цілісний меседж. Поняття «міф» розуміємо в цьому тексті в тому значенні, у якому його використовував Р. Барт. Використання поняття міф зовсім не відсилає до протиставлення істини та вигадки. Міф включає факти, інтерпретаційні техніки, наративну стратегію, що дозволяє прочитати місто як текст. Для нашої оптики значущим є твердження Світлани Бойм про те, що міф не надає чіткої іконографії, але скоріш надає сюжетний хід. Говорячи про міські міфи, маємо визнати, що потужний міф породжують далеко не всі міста. Пошлемось на міркування Михайла Гаухмана, що виділив Львів та Одесу як місця з найбільш вираженими міфами серед сучасних українських міст. Для нашої оптики дослідження важливе зауваження М. Гаухмана про необхідність розрізняти зовнішній та внутрішній міф та джерела їх формування: "Міт міста має подвійний характер – і внутрішній, і зовнішній. Містяни наполегливо творять цей міт, породжуючи фольклорні, літературні, музичні та кінематографічні твори. А «зовнішнє середовище» – країна поза межами славетного міста і представники інших країн, які теж оп'янілися від аури цього міста, – визнають цей міт і підігрують йому". За словами Михайла Гаухмана, "місто – це не просто щільно забудований велелюдний простір. Місто – це щільно осмислений простір із множиною історій. Причому історій самих містян про своє місто та інакших мешканців з-поза міського простору про це не чуже місто".

Нагадаємо здивування нідерландського дослідника Яна Пауля Гінрікса щодо кількості товарів з маркуванням «Одеса» на нідерландському сайті

оголошень: тут він знайшов позначені таким чином столові набори, жіноче шкіряне пальто, весільний альбом, торшер, підвісну лампу, бруківку та самовар. Що робить цю назву вдалою з точки зору комерційної привабливості продукту? Звісно, існують певні історичні мотиви, що зв'язують поняття «Одеса» та «простір торгівлі». Можна згадувати захоплені розповіді Марка Твена про Одесу, що надає йому відчуття присутності в американському місті. Або плани Батька Горіо з роману Бальзака заробити на виробництві локшини в Одесі. Я.П. Гінріхс вважає, що думка про можливість заробляти в Одесі є європейським міфом.

Для греків Одеса є місцем народження власної незалежності – таємне товариство «Філікі Етерія» діяло саме тут.

Всередині Російської імперії 19 століття Одеса швидко набула слави (не обов'язково доброї) міста торгівлі, егоїзму, європейської орієнтованості, розпусти, дешевизни. Одеський історик літератури Анна Місюк зауважила в контексті аналізу ранньої одеської поезії: «весь сенс Одеси – брама нового образу життя; одеська свобода та невимушеність – протилежність зарегульованості Російської імперії, а одеський досвід – новий ключ до нових досягнень». Місто є простором можливостей, що було абсолютно нетипово для Російської імперії. Саме це змусило Марка Твена впізнати в Одесі Америку.

Великий шар спогадів про Одесу забрали до нових домівок численні емігранти: як власно одесити (декілька хвиль), так і ті, для кого Одеса була останньою точкою перед еміграцією (численна російська післяреволюційна еміграція залишила примарні спогади про своє очікування – від описів «міста-анекдоту» від Тефі до моторошного фіксування «окаянних днів» Івана Буніна). Важливо, що ці спогади є саме примарними, і більшість нащадків емігрантів тільки чули назву міста і ніколи там не були (як це було у родині художника К. Болтанськи, де постійно іменувалась Одеса як батьківщина дідуса та бабусі, але самому Крістіану батько чітко сказав – ти француз, не треба нічого про минуле знати; отже назва «Одеса» стала скоріш позначенням простору забуття та фантомів). Для певної кількості європейців назва Одеси пов'язується з репатріаційним табором, з якого в 1945 відправлялися додому тисячі військовополонених та відправлених на роботи в Німеччину.

Двічі на Одесу мав можливість подивитися Жорж Сіменон – у 1933 та 1965 роках. Перша мандрівка жახнула письменника та відобразилась у серії журналістських репортажів 1934 року та романі «Люди в домі напроти», але візит 1965 року залишив зовсім інші враження – красивого міста в зелені. Напрочуд приємні враження залишила Одеса в 1934 році в Уільяма Буллита,

першого посла США в СРСР. Він ненадовго приїздив сюди на відпочинок. Ці дві людини мали радикально різний досвід перебування в Одесі.

Велика хвиля єврейської еміграції з СРСР з 1971 створила феномен так званої «Маленької Одеси» в Нью-Йорку. Одеський міф отримав ті додаткові риси в радянський період, які були невідомі тим, хто покинув місто відразу після більшовицької революції.

Серйозну роль у створенні міфу Одеси, звісно, зіграла література 20 століття, найвідоміші шедеври якої були створені авторами, що жили в Одесі, а потім її покинули. Імена І. Бабеля, К. Паустовського, А. Славіна, Ю. Олеші, А. Купріна, І. Ільфа та Є. Петрова, В. Катаєва створили так званий канон “одеської літератури”, який окреслив контури «одеського» міфу в радянському та пострадянському просторах.

Окремо від пантеону «одеських» письменників варто назвати В. Жаботинського, чий роман «П'ятеро» та численні оповідання другого десятиліття 20-го століття були витіснені з радянського простору, бо автор був одним з головних теоретиків сіонізму. Маємо зауважити, що попри те, що “П'ятеро” наразі перекладено українською, текст продовжує залишатися поза межами “загальнозрозумілого” канону. Одеські дослідники, як правило, протиставляють «бабелівський» міф міфу Жаботинського як міф уявленої Молдаванки міфу Дерибасівської та Оперного театру. При цьому важливо зауважити, що це не єдина «розвилка» в одеському міському міфі.

Якщо російська література, як зокрема зауважує Олександр Забірко, формує наратив виникнення *простору цивілізації на порожньому місці*, українська класична література (Леся Українка, Нечуй-Левицький) розглядають Одесу як *простір морської стихії, яка протиставляється степу як колиці української нації*. Одеса виявляється для авторів неукраїнським простором, при цьому не ворожим та космополітичним. Таким чином, одеський міф має декілька течій, зокрема, російський та український – і це створює відчутну проблему еволюції міфу. Певною мірою в останні роки в одеський літературний канон починає входити «Майстер корабля» Юрія Яновського (певною мірою через новітній роман-репліку Івана Козленка «Танжер», який є своєрідним триб'ютом Яновському).

Зауваживши велику роль художньої літератури в розвитку одеського міфу, ми маємо зробити акцент також на тому, що міський міф Одеси існує не тільки у вимірі літератури. Є потужний споживацький міф міста, який розкриває себе в просторах підприємництва по всьому світу.

Стан дослідження «одеського міфу» у різних вимірах

Високу культуру як ядро одеського міфу розглядає більшість дослідників: П. Херліхі, Я. Гінріхс, Ч. Кінг, С. Наткович, Р. Стантон, Дж. Тенні, С. Ципперштейн, І. Монолатій, Я. Поліщук, Г. Фрейдін, А. Маколкін. Їхні підходи дуже різні та подекуди контрверсійні, але в контексті нашої теми важливо окреслити коло дослідників. У багатьох цих авторів бачимо певний перекис в розумінні феномену міста, пов'язаний з обраним фокусом дослідження. Так, Чарльз Кінг у своєму фундаментальному дослідженні феномену Одеси (зі стародавніх часів до сьогодні) демонструє розчарованість сучасною Одесою, бо шукає образів з минулого. Я. Гінріхс від початку зауважує обмеженість свого погляду, бо вивчає образ міста через художню літературу російською мовою. При цьому Гінріхс робить дуже цікаві спостереження щодо функціонування міфу Одеси в сучасному споживацькому світі. Анна Маколкін дивиться на місто виключно у фреймі італійської компоненти, а Джерард Тенні іменує Одесу містом шахраїв та обманщиків.

Є також культурологічні та соціологічно антропологічні дослідження сучасної Одеси, як, наприклад, розвідки Т. Річардсон, В. Сквірської, К. Хемфрі. В останніх ми теж бачимо звернення до культурного міфу, міркування про втрачені смислові шари тощо. Цікаву щоденникову фіксацію виру постмайданного одеського життя зробив американський публіцист Владислав Давідзон. Це не наукове дослідження, але дуже корисний приклад фіксації повсякдення в контексті світових подій, який дозволяє вивести міркування про Одесу за межі обов'язкових занурень в літературні образи сторічної давнини.

Для нас важливим було також бачити зазор між зовнішнім поглядом та аналізом міського міфу, що здійснювався всередині Одеси, зокрема, в текстах та виступах (ми орієнтуємось не тільки на академічні дослідження, але й на заяви акторів культурного поля, що намагаються впливати на імідж міста) О. Ботвінова, Б. Володимирського, Є. Голубовського, М. Галіної, Є. Деменка, Є. Каракіної, І. Козленка, А. Місюк, М. Найдорфа, В. Півторака, К. Радченко, А. Ройтбурда, Б. Херсонського, А. Штипеля та інших (звертаємось тут тільки до сучасного погляду, без урахування таких класичних вже доторків до «одеського уявленого», як А. Дерібас та Д. Атлас).

Необхідно зауважити перезавантаження образу Одеси в академічних дослідженнях останніх років. Варто згадати спецвипуск 2022 року наукового журналу *East/West: Journal of Ukrainian Studies*, присвячений перезавантаженню

одеського міфу, а також академічної збірки *“Cosmopolitan Spaces in Odesa: A Case Study of an Urban Context”* (2023). Остання збірка особливо важлива в контексті питання про необхідність перезавантаження традиційних способів дослідження Одеського нарративу в тих умовах, які стають очевидними в останні роки. Дуже продуктивно також ставити питання про природу так званого одеського космополітизму, для аналізу якого неможливо просто брати сучасні академічні кліше та накладати їх на одеську реальність.

Пошук контурів ідентичності Одеси як українського міста бачимо в дослідженнях Михайла Гаухмана, Олександра Забірка, Івана Монолатія, Ярослава Поліщука та інших. Ярослав Поліщук у своїй книзі «Фронтирна ідентичність: Одеса ХХ століття» виходить з розуміння того, що аналізувати Одесу поза контекстом її фронтирної позиції непродуктивно. Для Одеси треба винайти особливу мірку, вона не піддається одномірним визначенням. Поліщук спирається на дуже важливі для культури Одеси постаті, які не отримали гідного місця в загальноприйнятому одеському (як, наприклад, Михайло Жук) міфі.

До досвіду сучасних мешканців Одеси та їх уявлень про своє місто звертаються автори комплексного дослідження «Політика і пам'ять: Дніпро – Запоріжжя – Одеса – Харків. Від 1990-х до сьогодні». Варто зауважити появу усноісторичних досліджень спеціального фокуса, таких як «Одеса очима "понасхавших": усна історія урбанізації (50-80-ті рр. ХХ ст.)». Поява таких розвідок свідчить, зокрема, про певну кризу одеського міфу та іронічне пропрацювання тропу «одеситів в четвертому поколінні», який відчувається як гальмівний для розвитку міста.

Репрезентація феномену Одеси в культурних продуктах різного рівня

Для того, щоб якісно пропрацювати зміст міського міфу, маємо чітко розуміти, в яких культурних продуктах цей міф відображений. Якщо ми говоримо про сильний міф Одеси (з наявністю потужного міського міфу погоджуються як українські автори – М. Гаухман та інші, так і закордонні – Я. Гінріхс, Ч. Кінг та інші), ми маємо чітко розуміти, в яких культурних просторах людина як в Україні, так і у світі отримує образ міста. Культуру ми розуміємо в широкому сенсі як те, що створено людиною (на відміну від “натури” – того, що існує природним шляхом), тому функціонування одеського міфу аналізуємо в просторах як так званої високої культури (художня література), так і споживання (масове кіно, ресторани, маркетинг в цілому).

Представляємо тут результати аналізу місця Одеси в сучасній українській літературі українською мовою (із зауваженнями про формування літературного міфу Одеси в цілому), в кіно та в споживацькому просторі (репрезентація міфу Одеси в ресторанах з одеською тематикою). Такий аналіз не є вичерпним та енциклопедичним, але дозволяє виявити тенденції розвитку міфу та позначити проблемні місця функціонування міфу, що може дозволити працювати над перезавантаженням останнього.

В будь-якому дослідженні міфу Одеси ми побачимо відсилання до літературного міфу. Варто зауважити базові проблемні місця такого підходу, які зазвичай губляться в дослідженнях окремих фрагментів літературної реальності.

Маємо зауважити, що літературний міф Одеси від початку розвивався в декількох напрямках. Різні літературні традиції вписували Одесу в різний наративний фрейм. Аналіз цих різних наративів може оприявнити проблемні місця функціонування міфу, які не можуть бути помічені з якоїсь одної перспективи. В сьогоdnішній Одесі дослідники та культурні діячі бачать головну проблему в перекосі між так званим “бабелівським” міфом з його фокусуванням на Молдаванці та фігурах живописних маргіналів та міфом Володимира Жаботинського, створеного в оптиці високої культури. Варто бачити також базову розбіжність російського імперського наративу перемоги культури над хаосом (створення міста на “порожньому місці” в степу) та українського наративу степу як колиски української цивілізації. Бачення цієї

базової відмінності дозволяє помітити та знайти інструменти пропрацювання проблеми розвитку міфу Одеси в сучасній Україні.

В класичній українській літературі (Леся Українка, Нечуй-Левицький) Одеса постає космополітичним, дружнім, але не-своїм простором, який має привабливість завдяки своїй гостинності та близькості морської стихії, але протиставляється степу як колисці української культури та цивілізації. Певною мірою це протиставлення може формуватися через наявність в російськомовній літературі імперського образу “окультурення” порожнього простору цивілізаційним зусиллям імперії. Це ми бачимо в поезії початку 19 століття, зокрема у твердженні Олександра Пушкіна про те, що в Одесі все прекрасно, окрім того, що навкруги порожній степ. Для російської літератури степ поставав в першу чергу як прояв порожнечі та хаосу, який треба опанувати.

Панівний «бабелівський» міф Одеси було сформовано наприкінці 1920-х років плеядою одеських літераторів – Ісааком Бабелем, Юрієм Олешею, Ільфом і Петровим, Валентином Катаєвим, Едуардом Багрицьким, Львом Славіним (т.зв. «одеська школа»). Ільф і Петров, Лев Славін, Олексій Толстой історичною основою своїх літературних творів обирають більшовицьку революцію 1917 року та її наслідки – епоху непу. Використовуючи запропоновану Бабелем іронічно-карнавальну тональність, вони роблять героями своїх творів маргіналів – аферистів, ділків, крутіїв, нездатних безболісно адаптуватись до нової суспільної реальності. Як і герої Бабеля, вони ворожі панівному політичному ладу.

На противагу «бабелівському» міфу виникає альтернативний «елітарний» наратив про місто тієї ж історичної доби, запропонований Володимиром Жаботинським, який, однак, був невідомий в Одесі до середини 1980-х. Виражаючи світовідчуття класу заможних буржуа, асимільованих у російську культуру євреїв, він пориває з радикальним демократизмом Бабеля, а відтак – і з конструйованою одеською літературою «одеською мовою».

В 1960-х роках нове покоління радянських письменників-сатириків (Жванецький, Хаїт) реактуалізує та модифікує «бабелівський» літературний міф, додаючи йому нового колориту та розширюючи його іронічний модус. Якщо для авторів одеського міфу першої хвилі (1920-і) літературний образ Одеси був проявом ностальгії, то для авторів другої хвилі (1960-і) він став чистим симулякром, чистим міфом: ностальгією не за історичною, а за літературною реальністю, яку вони не переживали в реальному досвіді.

Початкова розбіжність наративів та включеність в різні семантичні схеми породжує певну невидимість Одеси в сучасній українській літературі українською мовою. За висновком української дослідниці літератури Ганни Улюри, “книжок, написаних українською мовою, де місцем дії була б Одеса, чи Одеса становила б головний функціонал, чи була б магістральним сюжетом, зовсім небагато. Цю кількість не можна порівняти з корпусом книжок про Львів, наприклад, до яких ідеологічно і мотиваційно книжки про Одесу близькі. Так само не до порівняння з книжками про Київ, які чітко розпадаються на історії про різні часи й різні райони. Найближчий за чисельністю до корпусу книг про Одесу – корпус про Житомир і Бердичів. Це з огляду на те, що Одеса – і міфологема по суті, рівнозначна Львову, і туристична принада”.

Ганна Улюра зауважує, що образ Одеси – це в першу чергу літературний російськомовний міф, який “зшивають з цитат з творів Буніна, Катаєва, Бабеля та ін. Це можна помітити на прикладі, скажімо, «Одеської саги» Юлії Верби, написаної російською мовою на замовлення видавництва «Фоліо» в серії «міські саги». Серед проаналізованих книжок є тільки одна – роман В. Івченка, який послуговується в моделюванні історичної Одеси циклом оповідань Бабеля”. Дослідниця констатує факт, що “твори, які написали автори-одесити й автори, які не походять з Одеси, принципово не відмінні, коли йдеться про зображення міста. Більша деталізація суто в географічно-історичному плані в авторів-одеситів піддажується постійною темою бездомності, образом міста, в якому не можна бути своїм, міста, заточеного під зайд і туристів”. Маркером перебування в одеському просторі, як вважає Улюра, є присутність героя – це чоловік старший середнього віку, малодосвідчений, з претензією на почуття гумору.

Проблемне місце літератури Ганна Улюра бачить в викривленні теми єврейської Одеси. “Тільки в шести зі 102 гасел одеські євреї є героями або темою твору, тільки в чотирьох зі 102 розкривається тема Шоа. Голокост не пов’язаний з темою єврейської Одеси, бо її заступає тема Одеса-під-румунми, цікавість до якої все посилюється, і переважно не завдяки історичній прозі, а фантастичній і фентезійній. Зараз же єврейська Одеса зводиться до того, що фраза «як говорять в Одесі» трансформується в «як казав один старий одеський єврей». Словосполучення «типова одеситка» використовують для позначення жінки семітської зовнішності віком тридцять п’ять плюс, натомість «типовий одесит» – це лисуватий повновидий чоловік під п’ятдесят без етнічно виражених ознак”.

Ганна Улюра зауважує небачення в сучасній літературі наявності специфічної південноукраїнської говірки чи акценту. Якщо сучасний читач при звичаївся до галицької говірки, то сама наявність специфічної південноукраїнської мови може викликати подив. Так, «в рецепції «Танжера» саме це стало проблемою, читач звик до елементів регіональних говірок у романах про Галичину чи Буковину, але був шокований, що й на Півдні українська мова має свої лексичні й фонетичні варіанти. Найчастіше україномовні автори, щоби передати одеське походження героя, «перекладають» його російською мовою – як правило, спрощеною, власне, просторіччям».

В сучасній українській літературі українською мовою одна четверта всіх згадок про Одесу й одеситів супроводжується міркуваннями про русифікацію міста, побутове хамство в розбещеному туристами місті і високий рівень криміналу. Напрямку ніде «жлобство» і кримінал та російська мова не пов'язані (навіть у романі Забужко «Музей похованих секретів», яка натомість залишає цю кореляцію достатньо прозорою), але послідовний перехід від теми до теми такий зв'язок конструює вже у сприйнятті читача. Дослідниця зауважує, що кримінал і русифікація – тема, яка стосується і Києва, скажімо, і Харкова в сучасній українській літературі, але там вони подаються як хвороби великих міст, в яких послаблені родинні цінності й тяглість традицій. В Одесі ці елементи не пов'язують із самими структурами та організаціями міста, їхнє джерело – «слабка» ідентичність. Тільки в одному з романів є фраза: «Але Одеса – не зовсім Україна?», це питальне речення, і його озвучує німкеня. Зате в більше як десяти творах є фраза на кшталт: «Я не українець, я одесит». Власне, таке самовизначення в сучасній українській літературі читається тільки як ослаблення ідентичності, гібридизація.

Важливе зауваження про присутність згадок про події в Одесі в сучасній літературі. В описах сучасної Одеси в 93% випадках буде згаданий Одеський кінофестиваль як основна туристична принада і головна розвага міста.

Ганна Улюра зауважує тривожну для Одеси деталь: серед впізнаваних символів міста в літературі ми бачимо... одеський трамвай. Згадуються, наприклад, Потьомкінські сходи і Морпорт, але з колосальним відривом у десятки творів – Одеський трамвай. Саме його, навіть не море, згадують, коли треба одним «зафіксованим» образом описати місто. Одеса – це трамвай.

Очікувано в 91 % всіх проаналізованих Ганною Улюрою творів працює море як головна міфологема цього міського тексту. Одеса – це відпочинок на морі. Ба більше: 1) курортний секс-туризм; 2) дитячі спогади про перший

відпочинок на морі з батьками; 3) романтична підліткова втеча з дому до моря. У всіх без винятку випадках поїздка «на море» подана як елегійний спогад. *Реалії міста тут не відіграють жодної ролі*, важить саме інтонація – рекреації, вихід за межі унормованого життя. Дуже часто відпочинок на морі є мізансценою до сюжетів про сексуальні дебюти.

Якщо узагальнити образ Одеси в сучасній українській літературі, то виявиться, що Одеса це “прихисток” та “зона переходу”. “Це найцікавіший елемент, який виявила експертиза, і це поле, на якому, очевидно, міф Одеси сучасна українська література розвиватиме надалі. Місто контрабандистів і кодексу «уркаганів», тут не діють закони, тут своя влада, тому тут можна легко сховатися від «верховенства права». У цьому ж контексті навала героїв-одеситів – юних мажорів, корумпованих політиків, скоробогатків, дрібного і впливового криміналітету. Місто «бешаних» дурних грошей. У жанровій літературі бандитські розборки та фінансові афери в Одесі 90-х посідають значне місце: в кожному детективі про Одесу буде ця тема. Вона ідеально сполучається з уявленням про одесита як такого собі трикстера, який не бачить кордонів (зокрема і буквально: державних) та легко переходить з епохи в епоху. Ця ж тема суголосна уявленням про Одесу як про останній форпост, фронтір, останнє місто, з якого дороги ведуть на «той світ» – в еміграцію найчастіше. Останні роки Одесу в сучасній українській літературі прямо називають «останнім українським містом на півдні», і зазвичай ця номінація пов’язана з подіями в Будинку профспілок. Головним спостереженням є таке. Так чи так тема Одеси як сакральної межі головує: між Україною і не-Україною, між автохтонами й зайдами, між шлюбом і зрадою, між нормою і коли дозволено все, між законом і беззаконням, між історією і побрехеньками, між незайманістю і сексуальністю, між спогадом і реальними подіями. Одеса в сучасній українській літературі – пункт переходу в інші сакральні стани, наче хатинка на узбіччі, де відбуваються таємні ініціації. Звідти й раз у раз озвучена думка про принципову непізнаваність міста: те, що є місцем переходу, і мусить залишатися непізнаваним».

Ганна Улюра зауважує, що “ревізією, а не ретрансляцією літературного міфу про Одесу в поезії послідовно зайнятий Б. Херсонський, який теж долучає корпус російських творів про Одесу до своєї поезії. Українські автори воліють відходити від суто літературного канону в зображенні Одеси, оскільки сприймають його як релікт «великороської літератури». Натомість іде робота – повільна, але послідовна – з вибудовування суто українського інтертексту. Тут примітний роман Івана Козленка «Танжер» і романи Євгена Стеблівського, який робить Одесу містом, що надихало український авангард 1920-х, Юрія

Яновського і Олександра Довженка зокрема. Інтертекст Одеси в такому разі – це не літературні цитати, а переважно кіноцитати. Зокрема, одна з найчастотніших – Потьомкінські сходи з канонічного фільму «Панцерник Потьомкін». І метонімічно – полишена напризволяще колиска з немовлям, вона стає топосом на означення Одеси. Ще один аспект формування й оновлення інтертексту можна простежити у творах зовсім молодих авторів, «нульовичків» і «двітисячідесятників». Вони відходять від класичної української традиції і водночас від класичної російської традиції та формують поетичні топоси на кшталт того, як робить Дебора Леві з Грецією – реміфологізуючи, вписуючи місто у вищий міф – біблійний. Тут варто відзначити прозу Ганни Костенко. *Формування пізнаваного інтертекстуального поля щодо Одеси в сучасній українській літературі – найбільш проблемна зона, робота тут тільки почалася і вона не є зараз результативною.* Відмовившись від Одеси Бабеля, сучасна українська проза ще не може запропонувати щось таке впізнаване, як Одеса Яновського через те, що твори Яновського та інших модерністів, які писали про Одесу, мають вельми обмежене читачке поле. Буде розширюватися поле, буде розширюватися й інтертекст. Ці процеси можна стимулювати, активуючи забуті й призабуті твори про Одесу українською мовою”.

Не менш важливим для розуміння міфу Одеси є її образ в кіно та тенденції, якими цей образ формується.

Найвідомішою стрічкою, що втілює образ *дореволюційної* Одеси, є шедевр Сергія Ейзенштейна «Панцерник "Потьомкін"», знятий в Одесі в 1925 році. Фільм Ейзенштейна міцно прив'язав Одесу до радянського героїчного революційного міфу, в якому вона посіла важливе місце. Локальну подію в порту в фільмі перетворено на подію епічного масштабу, справжнє загальнонародне повстання. Так одеські Потьомкінські сходи стали одним із найбільш впізнаваних та архетипових образів у *світовому* кіно.

Слід зазначити, що самі одесити, свідки події, не сприймали її як подію історичного масштабу, тож симптоматично, що цей наратив було привнесено ззовні – з метрополії, як погляд з імперського центру, зацікавленого в створенні пропагандистського образу «тотальної» революції 1905 року, «репетиції Жовтневої революції».

До дореволюційного корпусу фільмів відноситься також стрічка Володимира Вільнера (в 1920-х – художнього редактора російськомовної редакції Одеської кінофабрики ВУФКУ) «Беня Крик» (1926), перша екранізація оповідань Бабеля. В 1937 році на російській кіностудії Союздетфільм виходить

і перша екранізація твору Валентина Катаєва – «Біліє парус одинокий» режисера Володимира Легошина. Як перші екранізації одеського міфу ці фільми є ілюстрацією до літературної першооснови й не випрацьовують спеціальної оптики.

В 1989 році вперше після екранізації 1926 року Георгій Юнгвальд-Хількевич, одеський режисер-комедіограф, створює фільм "Мистецтво жити в Одесі" – вільну екранізацію "Одеських оповідань" Ісаака Бабеля.

Революційний міф у кіно. Вперше революційні події в Одесі 1917-1920 років були показані на екрані в пригодницькій стрічці піонера українського кінематографа Петра Чардиніна «Укразія», екранізації шалено популярного в 1920-х роках бульварного роману Миколи Борисова. «Укразію» було заборонено в 1937 році. В цей час остаточно сформувався офіційний канонічний наратив «Жовтневої революції» як епічної події світового масштабу, яку легковажний жанр пригодницького детективу «десакралізовував».

В 1960 році Генріх Габай екранізує на Одеській кіностудії повість Олександра Козачинського «Зелений фургон» (1938). Стрічка, що вдало поєднує іронічну інтонацію та революційну напругу, має специфічну оптику, що майже відсутня в подальших екранізаціях літературних творів про Одесу часів громадянської війни. Одеса тут показана не просто як місто, в якому панує «контрреволюція», але також – як центр українського етнічного регіону: дія фільму відбувається у довколишніх селах. В 1983 році на Одеській кіностудії було створено другу екранізацію повісті Козачинського.

В екранізації Габая вперше в кіно про революцію з'являється прототип "одесита": Федько Бик – колоритний аферист, дрібний злодюжка, добродушний та характерний комедійний персонаж. В "Зеленому фургоні" він ще належить місцевому середовищу, але в пізніших екранізаціях одеського міфу трансформується в одеського персонажа, який своєю присутністю уособлює на той момент (1960-і) уже складений образ Одеси – міста підприємливих, злодійкуватих, але незлобливих і колоритних людей.

Шквал екранізацій революційного одеського міфу починається в другій половині 1960-х років на хвилі реабілітації творчості представників одеської школи під час відлиги, й відбувається водночас із постанням другої хвилі одеського літературного міфу. Характерно, що майже всі вони створюються на російських кіностудіях, *що свідчить про апропріацію одеського міфу в метрополії*. Попри те, що творцями першої хвилі одеського міфу були одесити, саму природу цього міфу слід розуміти як колоніальну: *місто подається як*

гротескне «непорозуміння», виключення з (якщо не порушення) правил, культурна інакшість якого замінюється поверхвою «колоритністю», що не передбачає ніякої серйозності, а отже не несе політичної загрози.

В 1968 році Геннадій Полока екранізує п'єсу Льва Славіна «Інтервенція» (1932, заборонена з 1937 по 1957), також звертаючись до теми одеського більшовицько-анархістського підпілля часів інтервенції Антанти в Одесу (грудень 1918 – квітень 1919). Іронічний модус, випрацюваний літературним одеським міфом, в цьому фільмі набуває гротескно-карнавальних рис, перетворюючись на буфонаду.

В 1996 році до одеської теми Полока повертається в серіалі "Повернення "Броненосця", де цікавим чином об'єднує героїв та творців двох ліній одеського міфу. Нарівні з колоритними одеськими персонажами, які уособлюють бабелівський наратив, в стрічці з'являється історичний персонаж – Ейзенштейн, творець першого кінообразу Одеси.

До революційного міфу Одеси в кіно примикає також корпус радянських фільмів про події громадянської війни на території України, чи не в кожному з яких зустрічається персонаж-одесит, подібний до Федька Бика в "Зеленому фургоні": нечистий на руку крутій та авантюрист, артист або просто артистична особа, щиро закоханий в рідне місто, у відриві від котрого відчуває глибоку ностальгію. "Невловимі месники" (1968), "Весілля в Малинівці" (1967) – фільми російського виробництва. Одеські персонажі в "Невловимих месниках" (Буба Касторський) та в "Весіллі в Малинівці" (Папондопуло), інкорпоровані в опереткове українське ("малоросійське") село, демонструють водночас історичну та політичну включеність Одеси в український культурний контекст регіону.

«*Непівський наратив*». Перша (теле)екранізація роману Ільфа та Петрова «Дванадцять стільців» була створена на Ленінградському телебаченні Олександром Белінським в 1966 році. Слідом за нею з'явилась низка кіноекранізацій: в 1971 (Леонід Гайдай) та 1976 (Марк Захаров). В 1968 на Мосфільмі Михайло Швейцер створює екранізацію «Золоте теля» (цікаво, що першою екранізацією цього твору був польський однойменний фільм 1934 року).

Окремою спробою синтезу одеського міфу є фільм польського режисера Юліуша Махульського "Дежа вю" (1989), шалено популярний свого часу. Екстрапольована на добу непу бандитська романтика дореволюційного міфу тут переплітається з гангстерським шпигунським екшном.

До псевдоісторичних подій громадянської війни у 2011 році повертається російський режисер Сергій Гінзбург, знімаючи пригодницький серіал «Жизнь и приключения Мишки Япончика», біографію напівміфологічного персонажа одеського фольклору.

Німецька режисерка Ульріке Оттінгер знімає у 2004 році однойменну екранізацію «Дванадцяти стільців» за участі одеських акторів (шоу-групи «Маски»). Ексцентрична комедія відрізняється від радянських екранізацій відсутністю пропагандистської інтенції та дидактичного тону і є чи не єдиним прикладом антиколоніальної оптики одеського міфу, що не слугує засобом імперської уніфікації, а акцентує окремішність та унікальність одеської культурної ситуації.

Кінообраз «бабелівської» Одеси таким чином формується наприкінці 1960-х – на початку 1970-х років під впливом та на основі одеського літературного міфу, реактуалізованого в добу відлиги та посиленого новою одеською естрадною драматургією, започаткованою Михайлом Жванецьким. Створений ним Одеський театр мініатюр та автори одеської команди КВК сприяли розробці та ширшому утвердженню «одеського стилю» та випрацюванню новітнього образного канону.

Важливим елементом радянського кіноміфу Одеси є образ «міста-героя». Оскільки до «хрущовської відлиги» одеський літературний міф був під неформальною забороною, в 1950-1970-х в кіно з'являється кон'юнктурний образ міста-героя, базований на історичному міфі оборони Одеси («73 героїчних дні»).

В створених на Одеській кіностудії фільмах «Спрага» (1959) Євгена Ташкова, «Одеські канікули» (1965) Юрія Петрова та «Хлопчину звали капітаном» (1973) Марка Толмачова показано відповідно ентузіазм одеситів при підготовці оборони, стратегії виживання під час облоги та діяльність партизанського підпілля під час окупації. У стрічках реконструйовані відомі історичні епізоди про відновлення водопостачання обложеної румунськими військами Одеси та про партизанську диверсію проти румунського військового командування.

Ці стрічки – локальне відгалуження більшого пропагандистського кінонаративу Великої вітчизняної війни, що розроблявся в радянському кіно в хрущовську, а особливо активно в брежнєвську епоху. В пострадянські кінообрази ця тема не перейшла.

Окремий сюжет радянського кінематографа доби пізнього застою – зображення *дрібного бандитизму (що не становить загрози політичному ладу)* в повоєнний період.

Кінообраз кримінальної післявоєнної Одеси стає в 1990-і роки формотворчим для нового кінообразу міста. З одеського літературного міфу першої (1920-і) та другої (1960-і) хвилі він запозичує «одеську мову», спеціальний діалект, що об'єднує помережаний їдишизмами та українізмами локальний варіант російської мови з бандитським аргом. Міфологема «Одеси-мами», бандитської столиці імперії, тут стає центральною.

Низка російських кримінальних серіалів, серед яких – «Три дня в Одессе» (2007), «Одесса-мама» (2012), звертаються до теми післявоєнного бандитизму, розробленої Говорухіним в «Місці зустрічі змінити не можна». Найпопулярнішим серед них став серіал «Ліквідація» (2007), створений у копродукції з українським телеканалом «Інтер». Висвітлюючи етос маргінального кримінального середовища, на відміну від фільмів 1960-х, автори стрічки не вдається до романтизації злочинного світу навіть засобами гротеску, натомість оспівують героїзм радянських «правоохоронців».

З середини 2000-х років апропрійований російською культурою одеський міф починає інструменталізуватися з метою заявлення «прав» на культурний та історичний спадок Одеси. Одеський міф відтак стає інструментом уніфікації, а культурна експансія Росії пробиває шлях новій імперській політиці, що зрештою сформулює російську офіційну тезу про «неприродність» перебування територій півдня України, включно з Одесою, в її межах.

Кінематографічний «одеський міф», яким він сформульований радянським, а пізніше експлуатований російським кінематографом, став одним з елементів гібридної війни Росії проти України в якості інструменту антиукраїнської пропаганди.

Дослідник історії кіно Іван Козленко зауважує і репрезентацію одеського міфу в оптиці курортного міста в високий сезон. До таких фільмів відноситься, зокрема «Приморський бульвар» (1988) Олександра Полиннікова, який демонструє безтурботно забезпечене життя в вестернізованій Одесі. Фільм іронічний, але це іронія, що не паразитує на «одеській мові» або фольклорних героях, вона живиться сучасними образами, самодостатня та вітальна.

Іван Козленко зауважує й існування одеського-американського міфу, стандарт якому задав фільм Леоніда Гайдая «На Дерибасівській хороша погода,

на Брайтон-Біч знов ідуть дощі» (1992). Це міф “американської Одеси” як місця, в якому є все, що було в Одесі (крім самої Одеси), а також те, чого в Одесі не було. Фільм франко-ізраїльської документалістки Мішель Боганім „Одеса... Одеса!” (2004) якнайкраще показує занепад та смерть цього нещодавно оптимістичного американо-одеського синтетичного міфу. Американо-одеський міф – типова утопія, локалізована не в географічних координатах, а в просторі пам’яті, що згасає, релікт однієї з багатьох втрачених післяперебудовних картин майбутнього.

Головною представницею *авторського кіно* Одеси наприкінці 1980-х – на початку 1990-х стає Кіра Муратова. З початку 90-х її фільми дедалі більше взоруються на поточну одеську реальність, часом доведену до абсурду та тавтологічного самозаперечення. Починаючи з «Астенічного синдрому» (1990), який спричинив появу авторського кіно в Одесі, в її фільми потроху проникає «одеська мова», але як мова спотворена, покручена, невротична. Це вже не іронічний одеський суржик, а радше – спазматичне затинання, що сигналізує про нездатність остаточного формулювання думки, про вихолощеність мовних образів та порожнечу мовленнєвих конструктів.

Одеса в просторах масової культури. Ми вже згадували спостереження Я. Гінрікса щодо споживацької привабливості слова “Одеса”. Гінрікс згадує також студійний альбом “Odessa” групи “Bee Gees”, а також книжкові бестселери на кшталт “The Odessa File” Фредеріка Форсайта, назва якого не має нічого спільного з містом, бо є назвою нацистської організації. Важливо, що якимось чином слово «одеса» виявляється привабливим для позначення певного продукту (комерційного чи культурного), при цьому зазвичай поза будь-яким зв’язком з реальним містом. Користувачі популярної культури можуть згадати кліп Мірей Матьє «Одеса», візуальний ряд якого скоріш асоціюється з піснею «конфетки-бараночки, словно лебеді саночки...». Поціновувачі сучасного мистецтва в цьому контексті можуть вказати на відомі інсталяції Крістіана Болтанськи «Меморіал Одеса» та «Привиди Одеси», зміст яких жодним чином з містом не пов’язаний, а сам митець відповідає на питання, що «Одеса» в цьому випадку є засобом поміркувати над природою «уявленого».

Дослідження одеського міфу в просторах споживання одеської дослідниці О. Довгополової виокремлюють елементи одеського міфу в так званих “підприємствах пам’яті” (ресторани, кафе, маркети) з одеською тематикою.

Комерційна привабливість образу Одеси дивує, бо останній сутнісний сплеск нових смислів відбувся в Одесі у 20-ті роки ХХ століття. Відтоді

міфологічна реальність не відтворюється: тим дивніша наявність міфу в комерційному полі.

В споживацькому міфі Одеса постає містом швидких та легких грошей, відкритих можливостей та «вміння жити». Тому, наприклад, в інтер'єрах ресторанів з одеською тематикою співприсутні маркери різних епох (початок 19 ст., час порто-франко, розквіт початку 20 ст., НЕП, сюжети підпільного бізнесу в радянський час, ринок Сьомий кілометр 90-х років), які створюють карколомні хронологічні мікси. Відвідувач потрапляє в незрозумілий простір, який поєднує декілька різних епох. Базова емоція, яку створюють тематичні одеські ресторани – ностальгія за втраченим раєм, за дитинством, за дружнім одеським двором чи комуналкою.

Рай постає тут у вигляді канікулярної поїздки в дивовижний багатомовний простір, де всі виносять на спільний стіл смачну та щедрю просту домашню їжу. В цьому просторі можливо все, це ще й простір можливостей та презирства до правил гарного тону; це місто людей, які «знають, як жити», живописних авантюристів із жагою до легких грошей. Образ втраченого раю для відвідувача «одеського ресторану» – це завжди образ з *минулого*. В споживацькому міфі Одеса перетворюється на ностальгійний образ, який є привабливим як місце мрії про людську гостинність та легкість буття, але не містить ноти майбутнього.

Аналіз репрезентації образу Одеси в ресторанах надає можливість побачити один з елементів «одеського міфу», який поки що складно відрефлексувати на інших джерелах. У смисловий фрейм міфу вписується тема «Сьомого кілометра». Жодне опитування цього поки що не покаже, бо коли люди думають про одеський міф, вони зосереджуються на відносно віддалених історичних моментах. При цьому варто зауважити, що, наприклад, «Сьомий кілометр» стає одним з ключових «майданчиків», де розгортається сюжет роману Івана Козленка «Танжер» (а цей роман є саме розмірковуванням над еволюцією одеського міфу).

Фокус визначення одеського міфу в номінаційному досьє ЮНЕСКО

В січні 2023 року історичний центр Одеси було включено в список всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Досьє говорить про унікальність того типу мультикультурної міської спільноти, яка сформувалася протягом XIX століття. З моменту створення комплексу порту-міста і до сьогодні *безперервно* існує урбаністичний феномен, усі елементи якого зберігають функціональність і цілісність. Історичний центр міста досі зберігає регулярне планування, яке передбачав план Франца де Волана — саме це має високу культурну цінність як єдине ціле. Отже, тут працює не стільки повна автентичність простору (умовно – кожна будівля збереглася з XVIII століття), а *тяглість* існування урбаністичного феномену.

У досьє також доводиться, що *Одеса – єдине місто в Україні, яке зберігає урбаністичну структуру південного мультикультурного міста кінця XVIII-XIX століть*. Історичний центр міста є останнім географічно та хронологічно заснованим європейським містом-портом: Одеса будувалася за європейськими стандартами, але з використанням власної унікальної урбаністичної культури. Вона не стала функціональним містом (простором для життя населення), але розвивалася як повноцінний європейський культурний центр.

Унікальний урбаністичний феномен, який сформувався на межі XVIII-XIX століть, надав місту можливість не просто піднятися на тогочасній кон'юктурі, але створити сталу систему. Саме тому, як зазначається в досьє, Одеса змогла подолати виклики кінця XIX століття: неврожаї, репресивну політику імперського керівництва, підвищення конкуренції на зернових ринках з боку США, Канади, Бразилії, Аргентини та Австралії, та зберегти позиції в зерновому експорті. Дивовижним чином сьогодні актуалізується саме така функція Одеси – кількомісячне блокування одеського порту через повномасштабне російське вторгнення раптом довело, наскільки важливою є діяльність порту для світу в цілому.

Досьє робить наголос на тому, що одеська мультикультурність – це не просто наявність мовно-релігійних анклавів всередині міста. Це створення такого типу суспільних відносин, який формує для будь-якої підприємливої людини, незалежно від її походження, релігії, мови тощо, можливість впливати на життя міста, бути видимим і мати права. У досьє наголошується,

що до середини XIX століття в Одесі було втілено ідею можливості рівного співіснування конфесій, яка була антиподом принципам співіснування представників титульної нації та «іногородців».

Різні конфесії були тут публічно видимі та формували міську адженду – тут не було титульної спільноти та толерованих інших, міських гетто та заборони для меншин селитися в будь-якому районі. У досьє описуються механізми міського співіснування та зазначаються унікальні випадки: наприклад, саме в Одесі єврей Шарль Ефруссі був допущений стати членом Англійського клубу.

В Одесі не було адміністративного центру (простір влади, головна адміністративна будівля, ратуша тощо). Однією з перших інституцій в Одесі був театр, який став сенсовим центром міста. Автори номінаційного досьє наголошують, що загальна демократична настанова одеського життя запускається завдяки театру. Це центр публічного життя – і це місце, де всі мають рівні права.

Важливий наголос автори досьє роблять на тому, що сама ідея торговельного міста, яке орієнтується на європейські моделі бачення світу, стає фактично антиімперською всередині Російської імперії. Автори аналізують особливий неросійський дух міста.

Архітектурні коди створювали обличчя міста, яке було демонстративно чужим для Російської імперії, що природно корелювало з відсутністю вираженого центру влади, мультикультурністю, демократичністю та орієнтованістю на гроші і підприємництво. Одеса виявляється антиімперською і в іншому політичному контексті: образ легковажного багатонаціонального міста з поганим смаком дозволив Одесі створити власний інструмент відторгнення й радянської влади. Традиції специфічного одеського гумору аналізуються в досьє саме в оптиці антирадянського жесту.

Рефлексуючи унікальність одеського міського феномену, автори номінаційного досьє роблять крок у бік подолання так званого одеського міфу в його пізньорадянському варіанті. Розкриваються інші шари одеського міфу, вбудованого в архітектурні осі історичного центру портового міста – з його шаленим духом підприємництва, відторгненням імперського, мрією про можливість створення нового ідеального міста.

Вплив військової агресії РФ проти України на трансформацію одеського міфу

Російська військова агресія оприявнила проблему невідповідності базових міфологічних уявлень про Одесу реальним настроям у місті. Потужна гібридна війна проти України включала також створення уявлення про неприродність перебування Одеси в межах України та бажання більшості «корінних» одеситів повернутися в «рідну російську гавань». На це розраховували організатори «русскої весни» у 2014 році, які очікували, що ініціатива створення Одеської Народної Республіки на кшталт ЛНР та ДНР буде підтримана одеситами. Тому відповідь одеситів 2 травня 2014 року на спробу встановлення в місті маріонеткового режиму виявилася неочікуваною, бо не вписувалася в базові наративи, які культивувалися в останні десятиліття в росії, зокрема через кінематографічний продукт на кшталт серіалу «Ліквідація». Руйнація міфу «російського міста» продовжилася, коли десятки тисяч одеситів наприкінці лютого 2022 року пішли записуватися до бригад тероборони або кинулися будувати барикади, наповнюючи мішки піском зі своїх улюблених пляжів.

Проблема полягає в тому, що ця невідповідність міфологічної картини та готовності протистояти поверненню в псевдорадянську реальність не завжди усвідомлюється самими одеситами, які продовжують використовувати риторику «великої російської культури» тощо. Для певної групи людей, вкорінених в православну культуру, агресія росії виявилася неочікуваним ударом, бо вони не вірили в можливість агресії. Так чи інакше, «прозріння» цих людей та маркування ними дій російської держави як нічим не виправданої агресії свідчить про те, що вони вже перебували в сенсовому контексті України як незалежної держави, суверенітет якої не може піддаватись сумніву.

Вторгнення воєнної реальності для людей в Одесі запустило декілька важливих тригерів, які раптово зсунули усталені канонічні образи. Раптовий та абсурдний паралелізм звичних історичних образів спричинив миттєві реакції з боку одеситів. 28 лютого простори соцмереж заповнилися колажем з двох світлин Одеського оперного театру, який є тлом для укріплення з протитанковими їжаками. Чорно-біла фотографія 1941 року була фактично ідентичною кольоровому зображенню 2022-го. Представники держави, яка зробила ідею Великої перемоги ядром своєї ідеології, зараз почали війну проти України. Колаж розповсюджувався з вірусною швидкістю – він влучив в ядерну

частину канону колективної пам'яті міста та став точкою відліку проговорювання нової реальності.

Цілком очікувано в перші місяці війни активно перезавантажується саме той сегмент колективної пам'яті, який пов'язаний з воєнним минулим. Пам'ять про Другу світову стрімко історизується, відкладається з простору *past continuous* в *past perfect*. Війна, що триває зараз, закриває відчуття причетності до пам'яті Другої світової.

Якщо перші місяці війни одесити перезавантажували воєнну пам'ять міста, то в травні Одеса доєдналася до загальноукраїнських дебатів про російські топоніми та символічну деколонізацію. Крім того, розгорнулася нова хвиля боротьби з пам'ятником імператриці Катерині II, який був відновлений у 2007 році з використанням елементів оригінального пам'ятника, знесеного більшовиками при встановленні радянської влади в Одесі. 28 грудня 2022 пам'ятник було демонтовано та перенесено до Одеського національного художнього музею.

Неочікувану ноту в перезавантаженні історичної самоідентифікації одеситів спровокували блокування та деблокада (липень 2022) одеського торговельного порту. Звуки порту, що працює після декількох місяців тиші, викликали сльози на очах одеситів. Це вплинуло на перезавантаження певних елементів колективної пам'яті: звідси завжди вивозили зерно, що за греків, що за литовців, що за турків – тільки в радянські часи ввозили. В пострадянській Одесі зерно знов почали вивозити, отже Одеса як місто в Україні виявляється більш аутентичною Одесою, Одеса повертається до себе.

У 2023 році було проведено соціологічне дослідження розуміння одеситами сучасного стану міфу Одеси. В дослідженні брали участь представники всіх адміністративних районів міста та люди різних вікових та гендерних груп. Дослідження виявило як точки солідарності, так і певної розгубленості одеситів щодо стосунків з міфом.

Уособленням “одеського духу”, який асоціюється з одеським міфом, найчастіше згадували М. Жванецького. Учасники опитування називають також Л. Утьосова, М. Водяного, письменників Катаєва, Ільфа, Петрова, Бабеля, Трусова. Згадується також П. Столярський, Д. Ойстрах, Д. Бурлюк. Серед важливих історичних фігур називають Дюка Рішельє, Г. Маразлі, М. Воронцова, але й Катерину II. Респондентам важко визначити історичних персонажів, які пов'язані саме з українською Одесою, окрім Івана та Юрія Лип. Важливо, що серед сучасних діячів, які уособлюють українську Одесу, називають

Олександра Ройтбурда. Отже, українська неімперська Одеса має уособлення саме в сучасному та дуже привабливому просторі.

В питаннях про нематеріальну культурну спадщину учасники опитування називають “одеський колорит”, одеський спосіб життя (розслабленість та дружність), одеську кухню, гумор та мультикультурність. Окремі респонденти вважають міф “одеського колориту” застарілим та неактуальним для подальшого розвитку та брендування міста. Ще частина респондентів також вважають, що цей міф більше не відповідає дійсності, але ставляться до цього із сумом та ностальгією за минулим.

Міф “бандитської Одеси” викликає неоднозначну реакцію одеситів. Частина респондентів вважають цей міф застарілим та неактуальним, інша частина – що цей міф є туристично привабливим і тому не варто його позбуватися.

Учасники розділилися в баченні образу Одеси як місця відпочинку: частина це вітає, частина не хоче, щоб Одеса асоціювалася з містом дешевих розваг. Водночас у позитивному ключі називали асоціації, що визначають Одесу як тепле, приморське місто, місто відпочинку: «море», «сонце», «відпочинок», «щастя», «місто-свято», «порт», «курорт», «яхти», «багато відпочивальників», «чайки», «смачна їжа», «комфорт».

Здається, що більша частина уявлень сучасних одеситів пов’язана зі старими радянськими стереотипами. При цьому для багатьох учасників найбільш важливими є події, які відбуваються в Одесі та в Україні зараз. Вони вважають, що потрібно акцентувати саме на сучасності як найбільш визначній епосі, а також на сучасних героях, зокрема військових з Одеси та області, волонтерах, науковцях, митцях.

Можна зазначити стурбованість учасників опитування щодо існування міфу локальної ідентичності, що проявляється в асоціаціях про виключність, особливість та окремість Одеси та одеситів. Міф про відокремленість Одеси, такий як «Одеса – окрема держава», наразі викликає скоріше негативні емоції, асоціації з сепаратизмом. Також в негативному ключі говорять про так звану «одеську толерантність» та «одеську аполітичність».

Учасники демонструють схвильованість щодо пропрацювання імперської та радянської спадщини Одеси. Хтось впевнений, що треба максимально дистанціюватись від згадок про російський/радянський періоди історії, хтось вважає, що в ці періоди відбулося багато важливого, але треба це осмислювати та пояснювати. Переважно люди говорять про необхідність

збереження всіх пам'яток різних епох за умови відповідного інформаційного супроводу. Серед варіантів розв'язання питань з присутністю символів радянської/російської історії пропонується перенесення пам'ятників спірним особистостям в музеї. При цьому учасники оперують переважно наративними кліше, вживаними в радянський період, стверджуючи водночас їхню невідповідність часу. Помітною є нота потреби в публічних обговореннях, спільного пошуку рішень щодо минулого, професійного інформування громадськості щодо перейменувань чи змін в публічному просторі. Це відкриває проблему очевидної недостатності фізичних переозначень публічного простору (перейменування вулиць) та необхідності створення нових наративів. Учасники опитувань критикують чинний міф, але не мають достатнього інструментарію для формування нового.

Опитування демонструє базове нерозуміння того, що означає статус Пам'ятки всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО.

Напрямки трансформації регіонального міфу

Новою лінією в одеській ідентичності може стати розширення рамки регіональної приналежності. Нагадаємо міркування Я. Грицака про Одесу як окремий субрегіон. Навесні 2022 року в цій схемі ідентичності намітився напрямок можливої трансформації.

В перші дні війни російська армія захопила більшу частину Херсонської області та була зупинена під Миколаєвом. Саме потужна оборона Миколаєва не дала можливості підійти до Одеси з суші, внаслідок чого стало очевидним міцне відчуття побратимства між містами.

Це створює дивовижний ефект визнання Миколаєва «старшим», що знаходить віддзеркалення в нових визначеннях відносин: наприклад «Миколаїв-тата захищає Одесу-маму» (результат моніторингу соцмереж). Визначення «Одеса-мама» традиційно відсылало до кримінальної топографії (ще часів Російської імперії), через що критикувалося деякими опініон-мейкерами в Одесі. Зараз ми бачимо можливість повного перезавантаження топографії, в якому роль тата виконує Миколаїв.

Ще одна лінія солідарності пов'язана з Херсоном, містом, яке опинилося в окупації в перші дні війни, при цьому продемонструвавши надзвичайний рівень готовності опиратись російській владі. Мітинги під українськими прапорами в окупованому місті стали символом відчайдушного спротиву. Стосунки Одеси та Херсону (рівно як і Каховки, Нової Каховки тощо) набувають нових вимірів через потужний потік біженців, велика частина яких залишилися в Одесі. Ці люди роблять реальність окупації частиною живої пам'яті в місті, трансформуючи через це й саме місто.

Раптове та потужне розширення рамок регіональної солідарності в Південному регіоні може перерости в трансформацію регіональних ідентичностей. Якщо одеська ідентичність традиційно формувалась в парадигмі субрегіону та унікальності, то зараз демонструє розширення простору «свого» через побратимство з Миколаєвом та емпатичний зв'язок з Херсоном-Каховкою-Новою Каховкою.

Ще одна лінія роботи з переозначенням контурів регіональних ідентичностей пов'язана з темою морської торгівлі України, яка під час повномасштабного вторгнення виявилася одним з просторів оборони та об'єктом російської агресії. Південноукраїнські порти з 2022, а особливо після завершення так званої зернової угоди, стали об'єктом постійних атак агресора. Тема постраждалих портів-експортерів зерна Херсон-Миколаїв-Южне-Одеса-Чорноморськ-Ізмаїл створює ще одну лінію регіональної солідарності. Саме зернова торгівля створює підстави для формування базового бачення Одеси як частини степового зернового регіону України, який межує з морем та стає брамами України у світ.

Що ми бачимо в майбутньому

Визначивши основні проблемні моменти функціонування міського міфу Одеси, маємо уявити, як перезавантажити одеський міф в такий спосіб, щоб він підсилював видимість та привабливість Одеси в Україні та світі. При цьому маємо розуміти, що міф сам по собі не змінює місто, а відображає реальну ситуацію в місті. Тому міф може виконувати допоміжну функцію, але не може змінити реальність. Якщо до образу Одеси всередині України намертво приріс образ “одеського підрядника”, то ніяка робота з міфом не змінить ставлення до міста. Якщо в післявоєнній Одесі не буде належним чином розвиватися інфраструктура та сфера послуг, місто залишиться на сенсовій мапі України як варіант дешевого секс-туризму. І ніякі фестивалі високої музики не зможуть цьому завадити.

При цьому працювати з міфом можна та потрібно, бо вписаність Одеси в певні стереотипні уявлення заважає розвитку міста всередині України. Як показує аналіз сучасної художньої літератури, Одеса залишається значною мірою невидимою або сприймається як заповідник радянщини чи проросійських настроїв. При цьому очевидний факт завершення саме Одесою “руської весни” у 2014 році, велика кількість одеситів, які героїчно воюють на фронті та наявність не менше 5 військових бригад, які є саме Одеськими, не вписуються в загальний наратив та, зрештою, залишаються невидимими чи в кращому випадку (чи в кращому?) сприймаються як щось випадкове, таке, що не має відношення до міста. Цей перекіс можна та треба виправляти.

Зміщення акцентів в сприйнятті минулого, які відбуваються з Одесою в період повномасштабного вторгнення, створюють додаткове підґрунтя для перезавантаження міфу. Ми бачимо це підґрунтя в видимому виході Одеси з наративу власної виключності та унікальності. Формування чіткої видимості для Одеси регіону українського півдня, який включає Миколаїв, Херсон, Чорноморськ, Ізмаїл, актуалізує поняття степу, яке раніше було присутнє скоріш як поняття “простору, що оточує”. Актуалізація порту – і Одеса розростається до степу, з якого везуть зерно.

Актуалізація степу та морської зернової торгівлі під час повномасштабного вторгнення створює підґрунтя для поєднання двох ліній одеської міфології, роблячи українську лінію зі степом як колискою власною одеською лінією міфу. Одеса як місце, де зустрічаються море та степ – дві вільні стихії – виявляється частиною вкоріненого українського міфу, в якому Одеса вже не постає місцем гостинним, але чужим, а стає базово своїм. В цьому

контексті наново прочитується перша записана в Одесі пісня, яка описує, як “в Одесі добре жити”, бо це простір без “панщини та подушного”, тут тебе називають паном. Актуалізація творчості українських модерністів у 20-ті роки додає барв до цієї лінії одеського наративу. Одеса як своє зрозуміле місто присутнє не тільки в “Майстрі корабля” Ю. Яновського, а й, скажімо, в “Тигроловах” І. Багряного. Це культурний шар, який був прихований в радянський час та потребує актуалізації.

Морський порт Одеси як об’єкт російських атак та місце, важливе для забезпечення української перемоги, актуалізує тему Одеси саме як торгового міста. В цьому контексті інформаційні кампанії щодо основних меседжів номінаційного досьє щодо внесення Одеси в список всесвітньої спадщини ЮНЕСКО є необхідними. Документ демонструє потенціал Одеси як міста підприємців. Тема підприємництва (комерсантів) може стати центральною в перезавантаженні міфу Одеси.

Інтерпретація Одеси як міста комерсантів надає можливість реалізувати деколоніальну роботу, сформувавши сенсовий фрейм міста, створеного людьми, а не міста, вписаного в державну політику. Навіть одеська міфологічна історія про хабар апельсинами підкреслює незалежність одеської спільноти від імперських рішень. В підприємницький міф вписується і інноваційність, і широке меценатство, і космополітичний характер міста. В контексті міста підприємців можна підсвічувати історію одеських нелегальних підприємців, які створювали бізнес в радянський час, коли будь-яке підприємництво було під заборонаю. Одеські цеховики є такою самою частиною одеського міфу, як відчайдушні підприємці, які збирали три тисячі помаранчів для імператора Павла. І віддали йому борг – Одеса нічим не винна імперії. Спотворена радянською владою підприємницька насага перетворилася на “бандитський міф”, але цей міф має залишитись маргінальним на тлі “підприємництва здорової людини”. Деїмперіалізація міського наративу через створення іншого сенсового фрейму може стати початковою точкою подібних процесів в інших містах та регіонах України. Одеса має достатній потенціал для того, щоб стати важливим центром деїмперіалізації.

Підприємництво як виживання та готовність брати на себе відповідальність за своє місто, гумор, гостинність та відкритість світу, авантюризм як дух інноваційності – таким може стати той варіант одеського міфу, який в пародійному вигляді вижив в радянський час. Поєднаний з розширеною регіональною ідентичністю, цей міф буде підсилювати бачення

Одеси як дуже важливого та абсолютно вписаного в українську культуру регіону. Після війни місце Півдня України не може бути не переозначене. Міста, які витримали найбільший удар, мешканці яких виходили з українськими прапорами проти окупантів, створюють новітню історію України. Нашим завданням є зробити так, щоб новий образ не був затьмарений старими стереотипами.

При цьому, важливим залишається збереження тих культурних маркерів, які підкреслюють важливість мультикультурності та толерантності одеситів. Ці фактори мають перспективи позиціювання Одеси як “Найбільш європейського міста України”.

Безумовно важливим залишається збереження унікальної міської топоніміки. Міфологізовані локуси Одеси: Дерибасівська, Порт, Молдованка, Привоз, Пересип, Ланжерон, станції Великого Фонтану... мають залишитися, тому що саме вони презентували Одесу як місто успішного буржуазного життя, тобто місто зі своїми власними культурними традиціями, любов'ю до комфорту, «красивого» життя і смачної їжі, іноземними товарами та видовищами, родинними цінностями, наступністю поколінь... Це залишається частиною міського міфу і є сенс це зберегти.

Окрему увагу треба приділити тим природним видам, які вважаються типово місцевими: акації, платани, каштани, виноград, коти, голуби, чайки та все, що асоціюється з Чорним морем. Ці образи треба зберігати та використовувати для посилення саме природності міського міфу.

Переозначення фрейму одеського міфу на місце зустрічі моря та степу може бути підсилене переозначенням місця Одеси в системі морів – Одеса це далека північ Середземного моря. Актуалізація включеності Одеси в систему міжнародної комунікації через Середземне море підважує включеність регіону в економічну систему російської/радянської імперії та дозволяє надати актуальності життю в регіоні до 18 століття.

Можливі майданчики трансформації міфу Одеси

- музей/освітній центр одеського підприємництва (ініціатива Одеського бізнес-клубу);
- (в перспективі) створення Одеської Школи Економіки, яка діяла б на різних рівнях аж до запуску освітніх програм для середніх шкіл;
- запуск літературних резиденцій щодо пропрацювання одеського міфу за підтримки міської влади (як це роблять Львів, Київ та, зрештою, Житомир, і то дуже дієва практика на рівні популярної літератури), спираючись на досвід подібних резиденцій в Бучачі тощо;
- подальший розвиток художніх резиденцій в колаборації з вже наявними ініціативами (Інша Освіта, Асортиментна кімната тощо);
- освітні програми на базі офісу “Одеса місто літератури ЮНЕСКО” щодо реального змісту включення Одеси в список всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (соціологічні опитування демонструють нерозуміння одеситами змісту статусу);
- розвиток програм сенсової деколонізації на базі вже наявних ініціатив (ОНХМ, УІНП);
- створення освітнього центру щодо локальних приватних ініціатив на базі музею особистих колекцій імені В. Блещунова з філіалами в “спальних районах” міста;
- створення «Заповідника Молдованка» (район Старокінного базару) як туристично-освітньої принади;
- створення туристичних програм для Півдня України, які б давали можливість скласти цілісне уявлення про місце регіону у російсько-українській війні.
- переформатування “Одеського гумору” і “Міста – столиці гумору”. Цей культурний феномен безумовно залишається комерційно перспективним і позитивним. Важливо зробити його більш інтелегентним. 1 квітня має перетворитися з дня інтелектуально дешевої “Гуморини” на день фестивалів високого гумору: “Політичної карикатури”, “Театрів пантоміми”, “Сатиричної реклами”, “Гумористичної анімації”, “Чемпіонату стендапів” і т.п. Далі подібні формати можна розтягнути на весь рік.

Дослідження проведено ГО «Суспільство та історична спадщина» на замовлення ГО «Піксельовані Реальності».

Автори:

Олександр Бабич, керівник ГО «Суспільство та історична спадщина», історик-дослідник, письменник, волонтер, архівіст, гід-екскурсовод та співзасновник туристичної агенції та краєзнавчого проекту «Тудой-сюдой».

Оксана Довгополова, співзасновниця та кураторка платформи культури пам'яті Минуле/Майбутнє/Мистецтво, докторка філософських наук, професорка кафедри філософії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, членкиня Memory Studies Association, авторка наукових та освітніх публікацій.

Проект «Підтримка реалізації Стратегії культурного розвитку Одеси» координується ГО «Пікселейтід Реалітіз» у партнерстві з Департаментом культури, міжнародного співробітництва та європейської інтеграції Одеської міської ради, фінансується ЄС в рамках проекту EU4Culture, що реалізується Гете-Інститут у партнерстві з Данським інститутом культури, Чеськими Центрами та Французьким Інститутом у Грузії.